

श्रीविष्णुसहस्रनाम

श्री श्री सर्वात्मानन्द

शांकरभाष्य :

तस्मान्न विज्ञानमृतेहति किधिः

कचिं कदाचिद् द्विज वसुज्जातम् ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेदाद्

विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥

(विष्णुपुराण, २।१२।४३)... इत्यादिविक्याने-
कप्रतिपादकानि ।

अपि च—आद्येति तूपगच्छन्ति प्रायस्ति च
(ब्रह्मसूत्र, ४।१।३) ।

आद्येत्येवं शास्त्रोक्तलक्षणः परमात्मा
प्रतिपद्यते । तथा हि परमात्माप्रक्रियायां जाबाला
आद्यत्वेनैवैनमभ्युपगच्छन्ति—तुं वा अहमस्मि
भगवो देवते अहं वै त्वमसि इति । तथान्येहपि—
'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदस्मि' (कठ, २।१।१०),
'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ।'
(तैत्तिरीय, २।८।१२), 'तदात्मानमेवावेदहं
ब्रह्मास्मीति' (बृहदारण्यक, १।४।१०) 'तदेतद्ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाहमयमात्मा ब्रह्म' (तदेव,
२।५।१९), 'स वा एष महानज आत्माजरोहमरो-
हमृतेहभयो ब्रह्म' (तदेव, ४।४।२५) इत्येव-
मादय आद्यत्वापगमा द्रष्टव्याः । प्रायस्ति च बोधयन्ति
चाद्यत्वेनैश्वरं वेदान्तवाक्यानि—'एष त आत्मान्त्या-
म्यमृतः' (तदेव, ३।१।३।२३) 'यन्मनसा न मनुते

येनाहमनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासते' (केन, १।५), 'तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि' (छान्दोग्य, ७।८।१६) इत्येवमादीनि ।

ननु प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन
भविष्यति ।

तदयुक्तम्, गौणत्वप्रसङ्गात्, वाक्यवैरूप्याच्च । यत्र
हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं
भवति । यथा—'मनो ब्रह्म' (छान्दोग्य, ३।१८।१),
'आदित्यो ब्रह्म' (छान्दोग्य, ३।१९।१) इति । इह
पुनः 'त्वमहमस्मि अहं वै त्वमसि' इत्याह ।
अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः ।
भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथा हि—'अथ योहन्यां
देवतामुपास्ते अन्याहसावन्याहमस्मीति न स वेद
यथा पशुः (बृहदारण्यक, १।४।१०), 'मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (तदेव,
४।४।१९), 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु
विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्स्तानेवा-
नुविधावति ॥' (कठ, २।१।१४), 'द्वितीयाद्वै भयं
भवति' (बृहदारण्यक, १।४।२), 'यदा ह्यो वैष
एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति ।
तद्वै भयं विदुषो मन्वानस्य' (तैत्तिरीय, २।१),
'सर्वं तं परादाद्योहन्यात्त्रात्वनः सर्वं वेद
(बृहदारण्यक, २।४।६) इत्येवमाद्या भूयसी

শ্রুতিভেদদৃষ্টিমপবাদতি। তথা ‘আত্মেবেদং সর্বম্’
(ছান্দোগ্য, ৮।২৫।২), ‘আত্মনি বিজ্ঞাতে সর্বমিদং
বিজ্ঞাতং ভবতি’ ‘ইদং সর্বং যদয়মাত্মা’ (বৃহদারণ্যক,
২।৪।৬), ‘ব্রহ্মেবেদং বিশ্বম্’ (মুণ্ডক, ২।২।১১)
ইতি শ্রুতিঃ। তথা স্মৃতিরপি... তথা বিষ্ণুপুরাণে—
বিভেদজনকেহজ্ঞানে নাশমাত্যস্তিকং গতে।
আত্মনো ব্রহ্মণো ভেদমসন্তং কঃ করিষ্যতি ॥
(৬।৭।৯৬)...

অজামেকাং লোহিতশুক্লকৃষ্ণাং
বহ্বীঃ প্রজাঃ সৃজমানাং সরূপাঃ।
অজো হোকো জুষমাণোহনুশেতে
জহাতেনাং ভুক্তভোগামজোহন্যঃ।

(শ্বেতাস্বতর, ৪।৫)...

‘তত্ত্বমসি’ (ছান্দোগ্য, ৬।৮), ‘অহং ব্রহ্মাস্মি’
(বৃহদারণ্যক, ১।৪।১০) ‘ইদং সর্বং যদয়মাত্মা’
(তদেব, ২।৪।৬) ‘অয়মাত্মা ব্রহ্ম’ (তদেব,
২।৫।১৯) ‘তরতি শোকমাত্মবিৎ’ (ছান্দোগ্য,
৭।১।৩) ‘তত্র কো মোহঃ কঃ শোক
একত্বমনুপশ্যতঃ?’ (ঈশ, ৭) ইত্যাদি শ্রুতিস্মৃতি-
তিহাসপুরাণলৌকিকেভ্যশ্চ।...

সহস্রনামজপস্য অনুরূপং মানসস্নানমুচ্যতে—
যস্মিন্ দেবাশ্চ বেদাশ্চ পবিত্রং কৃৎস্নমেকতাম্।
ব্রজেত্তন্মানসং তীর্থং তত্র স্নাত্বামৃতো ভবেৎ ॥
জ্ঞানহৃদে ধ্যানজলে রাগদ্বেষমলাপহে।
যঃ স্নাতি মানসে তীর্থে স য়াতি পরমাং গতিম্ ॥
সরস্বতী রজোরূপা তমোরূপা কলিন্দজা।
সত্বরূপা চ গঙ্গা চ ন য়ান্তি ব্রহ্ম নিঃশ্বম্ ॥
আত্মা নদী সংযমতোয়পূর্ণা
সত্যহৃদা শীলতটা দয়োর্মিঃ।
তত্রাবগাহং কুরু পাণ্ডুপুত্র
ন বারিণা শুধ্যতি চান্তুরাত্মা ॥
ইতি মহাভারতে।
‘মানসং স্নানং বিষ্ণুচিস্তনম্’ ইতি স্মৃতে।
জপ্যেনৈব তু সংসিধ্যেৎ ব্রহ্মাণো নাত্র সংশয়ঃ।

কুর্যাদন্যন্ন বা কুর্যাম্নৈত্রো ব্রাহ্মণ উচ্যতে ॥ ইতি
মানবং বচনম্ (মনু, ২।৮৭)।

জপস্ত সর্বধর্মেভ্যঃ পরমো ধর্ম উচ্যতে।
অহিংসয়া চ ভূতানাং জপযজ্ঞঃ প্রবর্ততে ॥ ইতি।

‘যজ্ঞানাং জপযজ্ঞেহস্মি’ ইতি শ্রীগীতায়াম্
(১০।২৪)।

অপবিত্রঃ পবিত্রো বা সর্বাবস্থাং গতোহপি বা।
যঃ স্মরেৎ পুণ্ডরীকাক্ষং স বাহ্যভ্যন্তরঃ শুচিঃ ॥
ইত্যাদি। (পদ্মপুরাণ, ৯।৮০।১২)

ভাবানুবাদ : বিষ্ণুপুরাণে বলা হচ্ছে, মহাদেব
তথা সমস্ত দেব নারায়ণস্বরূপ। ভগবান শ্রীকৃষ্ণ
বলরামকে বলছেন, “আমরা দুজনেই এই
সংসারের কারণতত্ত্ব।” মহাদেবকে বলছেন শ্রীকৃষ্ণ,
“আপনি এবং আমি অভিন্ন, অবিদ্যামোহে মোহিত
অজ্ঞানীই এই সংসারে ভেদভাব সৃষ্টি করছে।”

ভবিষ্যপুরাণে মহাদেব বলছেন, “যারা আমাকে
বা ব্রহ্মাকে বিষ্ণুর থেকে পৃথকভাবে দেখে, তাদের
কুতর্কবুদ্ধি, মুঢ়তা তাদের নরকগতির কারণ হয়,
তারা ব্রহ্মহত্যার সমান পাপে পাপী।” হরিবংশপুরাণে
মহাদেব বলেছেন, “হে জনার্দন, ত্রিলোকে শপের
বা অর্থের কোনও ভেদ তোমাতে আমাতে নেই।
তোমাকে যে উপাসনা করে, সে আমাকেই করে,
তোমাকে যে দ্বेष করে, সে আমাকেই করে।”

অর্থাৎ ভাষ্যকার বলছেন, দেবতাদের অন্তর্বর্তী
যে-ভেদ, তাও ভেদাভাস, কোনও নৈমিত্তিক ভেদ,
বস্তুত তাত্ত্বিক কোনও ভেদ কোথাও নেই।

অবশেষে, ভাষ্যকার আমাদের নিয়ে যাচ্ছেন
অদ্বৈতের শেষ প্রকরণে—জীব ও ব্রহ্মের একত্বে—
‘জীবো ব্রহ্মৈব নাপরঃ।’ উপনিষদের আলোকে
ভাষ্যকার আমাদের সামনে তুলে ধরেছেন
মহাবাক্যটি—‘তৎ সত্যম্ স আত্মা তত্ত্বমসি।’

যদি বিষ্ণুপ্রতিমাতে পূজার্চনাদি অর্থাৎ সবিকল্প

